

Праблема вызначэння ядзернай лексемы для ЛСП «гонар» у беларускай мове (дыяхранічны аспект)

Abstract. The article raises the problem of the concept HONAR (honour) evolution in the history of the Belarusian language. The important part of this evolution is a change of profiles which are understood in the spirit of the Polish ethnolinguistics by J. Bartmiński, as well as the change in the structure of the whole lexical-semantic field. The article focuses on the core lexeme of the field in the different epochs and aims to explain, why the long history of ČEST finishes in the absolute victory of HONAR.
Key words: historical semantics, profile, values, dignity, honour, lexical-semantic field, core lexeme.

Агульнаеўрапейскае, калі не агульначалавечае, паняцце гонару (анг. *honour*, фр. *honneur*, іт. *onore*, ням. *die Ehre*, пол. *honor*, рус. *честь*) звязана са сферай каштоўнасцей, а гэта значыць – са сферай нарматыўнага. Менавіта адпаведнасць чалавека пэўнаму патрабаванню з’яўляецца арганізуючым цэнтрам культурнага сцэнара гонару. Выкананне гэтай умовы вядзе да прызнання з боку грамадства або рэфэрэнтнай групы. Гэта прызнанне перажываецца як эмоцыя (*павага, пашана* або, наадварот, *пагарда, знявага*) і выражаецца ў знаках павягі, рытуальных дзеяннях і словах, параўн.: *дошка гонару, ганаровае званне, медаль; усхваляць, аддаць салют, уганаравачь; гонар і хвала! чэсць і слава! гэта гонар для мяне...* і г. д. У супрацьлеглай сітуацыі: *абраза, дошка ганьбы, зневажэнне; абразіць, зняславіць, нанесці шкоду гонару; ганьба! сорам!* і г. д. Пры максімальна шырокім падыходзе сюды ж можна аднесці нават лаянку і зневажальныя выразы, тады ўслед за К. Пісарковай мы можам разглядаць абразу як перфарматыўнае выказванне [Pisarkowa 1994]. Адпаведна суб’ект гонару перажывае пэўныя пачуцці (*гонар, гордасць, самапавага, пыха* або *сорам, ганьба, прыніжэнне*) і выражае гэта ў паводзінах і словах (*хадзіць з высока паднятай галавой, глядзець з гонарам, трымаць фасон; фанабэрыца, раздзімацца* і г. д.). Цікава, што ў славянскіх мовах выказаў для азначэння гонару ў паводзінах яго суб’екта значна меней, чым для акрэслення знакаў павягі з боку соцыуму. Відавочна, гэта звязана з агульнай культурнай устаноўкай на сціпласць, з непрыняццем самахвальства, напр.: *Чужа пахвала як гром грывіць, а самахвальства смярдзіць; Сам сябе не ўхваліш, як людзі не пахваляць; І жаба сябе хваліць* [Прыказкі 1976: кн. 1, с. 337–338].

Такім чынам, можна вылучыць як мінімум пяць складнікаў, або аспектаў (значэнняў і варыянтаў значэння), у семантыцы лексем з лексіка-семантычнага поля гонару: аксіялагічны (гонар як каштоўнасць), сацыяльна-псіхалагічны (павага, слава), сацыяльна-сімвалічны (ушанаванне), суб’ектна-псіхалагічны (самапавага або пыха) і суб’ектна-сімвалічны (напр., кодэкс гонару ў паводзінах). Менавіта таму слоўнікавыя артыкулы для адзінак гэтага ЛСП такія “разбудаваныя”, напр.:

ЧЭСЦЬ, -і, ж. 1. Сукупнасць маральных прынцыпаў, якімі чалавек кіруецца ў сваіх грамадскіх і асабістых паводзінах. – *Збірайся ў паход, Беларускі народ, За чэсць і свабоду радзімы*. Глебка. *Над гэткай раскошай не песціць эпоха, І чэсці вышэйшай не знае пясняр, Як тая, калі яго мужная песня Па ворагу трапны наносіць удар*. Гілевіч. // Грамадская,

прафесійная і інш. годнасць чалавека. *Хто ж здрадзіць народу ў святой барацьбе, Прадаўшы чэсць і сумленне, Няхай той навесіцца сам на вярбе!* Колас. [Перагуд:] Цяпер ты, смерць, толькі жыццё маё можаш узяць, чэсць я ўратаваў. Крапіва. У якім кутку радзімы – На палях ці ля станка – Чэсць трымаеш нашай роты, чэсць палка І ўсёй пяхоты. Жычка. Пакуль здужаю падняць руку я, – Вораг маёй чэсці не спаганіць. Панчанка. 2. Аўтарытэт, незаплямленая рэпутацыя чалавека, яго чэснае, добрае імя. Працоўны чалавек павінен усімі сродкамі, нават фізічнаю сілай, бараніць чэсць свайго імя, чэсць класа і народа. У. Калеснік. 3. Цнота, нявіннасць (пра жанчыну). *Не такую, ясны пане, бачыш прад сабою, Што захоча чэсць і славу Прадаваць з табою.* Купала. 4. Слава, павага, пашана каму-н. *Пра старажылаў гавораць з любоўю: той пражыў тут пятнаццаць гадоў, той дваццаць, а той дваццаць пяць – такому чэсць, хвала і пашана.* Скрыган. *Госці не ведалі, каму аказваць чэсць: пісару ці памочніку-паэту.* Колас. [ТСБМ 1980: т. 5, кн. 2, с. 338].

Сістэматызацыю ЛСП можна было б працягнуць, вылучыўшы варыянты канататыўнага значэння, або *профілі ў тэрміналогіі* Е. Бартмінскага [Bartmiński 1998]: агульначалавечы, прафесійны, саслоўны, шляхецкі, вайсковы, патрыятычны, гendarны, сямейны, сакральны (падрабязна пра профілі гонару ў сучаснай беларускай мове можна будзе прачытаць у артыкуле «Аксіялагічны лексікон славян і іх суседзяў», што рыхтуецца ў межах праекта «EuroJOS» пад кіраўніцтвам Е. Бартмінскага). Назавем варыянты культурнага сцэнара гонару: «сапраўдны гонар», «адсутнасць гонару», «уяўны гонар, пыха», «незаслужаны гонар» і г. д. Тыпалогіі падлягае і суб'ект гонару: ён можа быць індывідуальны або калектыўны; першасны (звязаны з уласнымі якасцямі і дасягненнямі) або другасны (выцякае з прыналежнасці, дачынення да кагосьці або чагосьці). Звернем увагу на тое, што наша класіфікацыя не супярэчыць падзелу на «знешні» і «ўнутраны» гонар, прапанаваны С. М. Талстой [Толстая 2013], а толькі размяркоўвае апазіцыі «ўнутраны – знешні» і «маральны – фармальны» па розных катэгорыях (адпаведна аспекты і профілі). Першая дапаўняецца ўяўленнем пра пачуццёвую і сімвалічную характарыстыку носбіта гонару – а яна закладзена культурным сцэнарам, інакш беларускае слова *гонар* нельга было б перакласці на рускую адначасова як *честь*, *гордость*, *гордыня*, а на польскую – як *honor*, *duma*, *rusza*. Супрацьпастаўленне маральнага і фармальнага крытэрыяў гонару дапаўняецца больш дыферэнцыяваным падзелам на профілі.

Вызначаны тэрміналагічны інструментар дазваляе не толькі апісваць ЛСП гонару ў сінхраніі, але і дапамагае паставіць дадатковыя пытанні пры дыяхранічным даследаванні канцэпта. Які профіль паняцця з'яўляецца базавым (першасным)? У якой паслядоўнасці развіваюцца астатнія профілі? Якія аспекты паняцця былі найбольш актуальнымі ў той ці іншы перыяд і якімі лексічнымі адзінкамі яны напаўняліся? Нарэшце, якія змены адбываліся ў семантыцы ключавых слоў ЛСП і якія крытэрыі (умовы захавання ці атрымання) гонару былі найбольш істотнымі для людзей розных гістарычных эпох?

У межах дадзенага артыкула мы хацелі б падняць пытанне аб ядзернай лексеме ЛСП гонару. У сучаснай беларускай мове такімі маглі б з'яўляцца *гонар*, *годнасць*, *гордасць*, *чэсць*. Паводле даных частотнага слоўніка Н. С.

Мажэйкі, пунктам адліку мусіць быць слова *гонар*, пар.: *годнасць* – 24, *гонар* – 194, *гордасць* – 32, *чэсць* – 36 [Мажэйка 2006]. У беларускім нацыянальным корпусе на 13 265 словаўжыванняў назоўніка *гонар* і прыназоўніка *ў гонар* прыпадае 2528 словаўжыванняў лексем *годнасць/годнасць*, 274 словаўжыванняў лексем *чэсць/чэсць*, 265 – *гордасць/гордасць* [БНК]. Разам з тым удзельная вага і значэнне згаданых лексем у беларускай літаратурнай мове на працягу гісторыі некалькі разоў мянялася.

Аналізам паняцця *чэсць* і блізкіх яму *слава*, *хвала* і інш. у стараславянскіх і старажытнарускіх помніках займаліся такія славутыя навукоўцы, як Ю. М. Лотман, А. А. Зімін, В. В. Колесаў, Х. Прахазка, Н. Ш. Колман, Л. А. Чорная, С. Б. Барысаў, П. С. Стэфановіч, С. В. Церына, С. М. Талстая і іншыя. Можна сцвярджаць, што паняцце было звязана з высокім статусам у сацыяльнай іерархіі, і першасным (прынамсі, першасным у перыяд развіцця пісьменнасці) значэннем лексем *чэсць* была павяга да асобы з такім статусам і яе рытуальнае выражэнне (узнагарода, тытул, пачастунак і г. д.) [SJS: t. 4, s. 902–905]. Даследчыкі з розных галін гуманітарных навук пісалі аб эвалюцыі паняцця ў напрамку ад саслоўна-рытуальнай дэтэрмінанты да ўніверсальна-этычнага імператыву (ад «знешняга» да «ўнутранага» гонару паводле азначэння С. М. Талстой), прычым пераломнымі момантамі ў гэтым працэсе былі прыняцце хрысціянства, а пазней развіццё сярэднявечнага права [Стефанович 2004].

Такім чынам, яшчэ ў данацыянальны перыяд заклалася ўяўленне пра гонар як сацыяльны статус і маральную якасць чалавека, што мусіць знайсці пацверджанне ў прызнанні іншых людзей. У семантыцы лексікі з ЛСП гонару дамінаваў сацыяльна-сімвалічны аспект, а першапачатковай умовай атрымання (захавання) гонару былі багацце і ўлада (нельга казаць, што павяга грамадства бралася «ніадкуль», таму пунктам адліку быў і застаецца пэўны каштоўнасны крытэрыў). Ад базавага саслоўнага профілю (варыянта канататыўнага значэння) дыферэнцыяваліся сакральны (чэсць належыць Богу і сапраўднаму хрысціянину), а пазней агульначалавечы (чэсць як права сумленнага чалавека) і гендарны (чэсць як цнатлівасць для дзяўчыны) профілі. Ядзернай лексмай ЛСП з’яўлялася *чэсць*.

У беларускай мове XIV–XVIII стст. нямала слоў для азначэння гонару амаль ва ўсіх яго аспектах, а таксама супрацьлеглых яму паняццяў. Напрыклад, для абазначэння павягі і пашаны адных толькі назоўнікаў знаходзім больш за 30, для абразы, знеслаўлення – больш за 40 [ПГССЛ]. Як і сёння, няма ўстойлівых выразаў для абазначэння паводзінаў чалавека, які мае пачуццё ўласнай годнасці, затое безліч найменняў для ганарлівасці: *бута*, *вынеслось*, *высокомыслность*, *высокоумие*, *гардость* (*гордость*), *горđenje*, *горđenjeся*, *гордыня*, *заношенье*, *надутость*, *напыщенье*, *пыха*, *щавство* і інш. Нарэшце, для азначэння гонару як станоўчай якасці чалавека (аксіялагічны аспект) выкарыстоўваліся словы *годность*, *гонорь*, *доброчестье*, *достоеństwo* (*достоинство*), *достойность*, *поважность*, *повага*, *почтивость*, *сумненье*,

упрейдность, учтивость, цнота, честь; а адсутнасць неабходных якасцей выражалася з дапамогай слоў *безецность, безчестие, непочтивость, неучтивость, нецнота, нечестие* і да т. п. [ПГССЛ].

Для лексемы *честь (чэсть)* у «Падручным гістарычным слоўніку субстантыўнай лексікі» вылучаюцца значэнні 1. ‘добрае імя, аўтарытэт’; 2. ‘павага, пашана’; 3. ‘ушанаванне’; 4. ‘пір’ [ПГССЛ: т. 2, с. 470]. Вытворныя ад яго *честность, почтивость, учтивость* актыўна выкарыстоўваюцца і, акрамя базавых значэнняў павагі і пашаны, развіваюць дадатковыя значэнні ‘цнатлівасць’, ‘прыстойнасць’, напр.: **дѣвица доколѣ свое дѣвство честно ховаетъ, дѣвицою есть, а если почтивость свою стратитъ, не есть дѣвица** [Акты, относящиеся к истории Западной России, IV: 226; цыт. па ПГССЛ: т. 2, с. 470].

Лексемы *слава і хвала* па-ранейшаму маюць шырокае распаўсюджанне і часта выкарыстоўваюцца ў пары са словам *чэсць*, але мы не будзем спыняцца на іх семантыцы, бо яна мала адрозніваецца ад старажытнарускай, добра даследаванай Ю. М. Лотманам, А. А. Зіміным, Л. А. Чорнай, П. С. Стэфановічам і інш. Заўважым толькі, што ў старабеларускай мове выраз *хвала* ўжываўся пераважна ў рэлігійных кантэкстах, а *слава* – пераважна ў свецкіх. *Достоенство, достойность* мелі два значэнні: ‘годнасць, цнота’ і ‘пасада’ [ПГССЛ: т. 1, с. 180]. Таксама лексема *годность* у гэты перыяд, акрамя семемы ‘тытул, паада’, мае таксама значэнне рыцарскай годнасці, чаго, як сцвярджаў П. С. Стэфановіч [Стефанович 2004], не магло быць у дамангольскай Русі: **маеть такую годность рыцарскую в собе** [Гісторыя аб Атыле: 194; цыт. па ПГССЛ: т. 1, с. 136]. *Гордость* і ўсе аднакаранёвыя словы (*гордый, горде, гордыня* і г. д.) мелі пераважна негатыўную канатацыю, больш рэдкія кантэксты з меліяратыўным значэннем. *Цнота, добродетель* і *сумнение* з’яўляліся сінонімамі сучасных *сумленнасці* і *сумлення* і, безумоўна, належалі выключна да агульначалавечага профілю.

Да старажытнарускай спадчыны далучаюцца запазычанні з польскай: *бута, бучный, велбити, встыдъ, встрэнтъ, гоноръ, гардिति, гардый, респектовати, шановати* і інш. [Булыка 1980: 132–137]. Уласна *гоноръ* трапляе ў беларускую мову на пачатку XVII ст. [Булыка 1980: 135; таксама ЭСБМ: т. 3, с. 101], а ў польскую мову *honor* у тым жа XVII ст. прыходзіць з лацінскай [Brückner 1927]. Гістарычны слоўнік беларускай мовы амаль не фіксуе дэрыватаў ад лексемы *гонар*, за выключэннем некалькіх: *гонорариумъ (гонорарыумъ, гонарариумъ)* ‘грашовая ўзнагарода’, *дызгоноръ (дизгоноръ, дисгоноръ)* ‘знявага’, *здизгонорованье (здисгонорованье)* ‘зневажэнне’. Тым не менш *гонар* пакрывае істотную частку значэнняў, якія раней належалі праважна гнязду *чэсць*: гэта ‘павага, пашана’, ‘ушанаванне’, ‘высокая паада’, ‘слава’, ‘рэпутацыя’, ‘асабістая годнасць чалавека’ (дэфініцыя ГСБМ не эксплікуе іх ўсе, аднак ілюстрацыйны матэрыял дае падставу вылучыць большую колькасць значэнняў). Магчыма, ужо ў гэты перыяд у старабеларускай мове з’яўляецца значэнне, якое ёсць і ў сучаснай, але якога не было ў старапольскай мове таго

перыяду – ‘ганарыстасць’ (паводле аўтараў-складальнікаў ГСБМ), – гэта, тым не менш, яшчэ трэба было б пацвердзіць праз больш дакладнае вывучэнне крыніц. Лексема ўжываецца пераважна ў свецкім кантэксце, аднак можа датычыць і духоўных асоб, а таксама ўзгадвацца ў адным шэрагу з назвамі абсалютных каштоўнасцей: **на жаднѡ инѡшѡ рѣч ока не мет єдно на гонор сво на роскошѣ на добродѣства господниѣ** [Зборнік павучанняў сяр. XVII, 255: 126; цыт. па ГСБМ: т. 7, с. 60–61].

Безумоўна, канцэпт гонару ў старабеларускай літаратуры патрабуе больш падрабязнага вывучэння. Зазначым толькі, што ў гэты перыяд захоўваецца старажытнаруское паняцце чэсці, разам з дамінантай саслоўнага профіля гэтага паняцця і далейшым развіццём сакральнага, агульначалавечага і гендарнага профіляў. Адначасова пад уплывам заходняй традыцыі з’яўляецца профіль рыцарскага (шляхецкага) гонару, а ЛСП узбуйняецца вялікай колькасцю новых лексем, якія шмат у чым дублююць значэнне карэнных. Для канцэпта амаль немагчыма вылучыць ядзерную лексему, бо досыць шырокі спектр значэнняў рэалізуецца адразу ў некалькіх выразках.

Зусім іншая карціна прадстае ў пісьмовых помніках XIX стагоддзя: ад папярэдняга багацця і разнастайнасці застаецца вельмі мала. У «Лексіконе беларускай літаратуры XIX стагоддзя» А. МакМіліна знаходзім каля 100 лексем (з улікам розных часцін мовы) для ўсяго ЛСП гонару, сярод іх *paščienie, paščivaść, pačot, paklon, pašana, ušanavaŋnie, pavaha, počaści, ślava* (раздзел «Esteem, Respect, Honour»); *cnota, čeść, česnaść, zaleta, zaščyt* (раздзел «Honour, Virtue»); *sovieść, sumleŋnie* (Conscience); *cnatlivy, česny, niehukavy, soviślivy, sumlenny* (Honourable); *paščivy* (Respectful); *biasčelnaść* (Brazeness), *biasčeście, hańba, soram, styd, ustyd* (Dishonour, Shame); *biasčesny, niačesny* (Dishonourable) і інш. [MacMillin 1973: 234–240].

Звяртае на сябе ўвагу адсутнасць *гонару* і вытворных ад яго ў гэтым спісе. У «Канкардансе беларускай мовы XIX стагоддзя» адзіны выпадак ужывання ўласна лексемы *гонар* мае выразна іранічнае гучанне, а перастаноўка націску на перадапошні склад, *ганóру*, схіляе да думкі, што гэта слова ўспрымалася як польскі барбарызм: *Ешче гэто каторы з вялікаго ганору Паднімая шапку угору. Тут ужсо савсем п’яніца ніскі А ему здаецца што іон купец англійскій* [Марозік М. Сочинение под рифму на пьянство и гультайство; цыт. па КБМ]. Відавочна, што на гэтым этапе развіцця ўласна беларускай літаратурнай мовы роля ядзернай лексемы ЛСП зноў вяртаецца да выраза *чэсць/чэсьць*: у слоўніку МакМіліна насупраць яе падаецца метка «widespread», у «Канкардансе...» сустракаем 66 словаўжыванняў. *Чэсць* выкарыстоўваецца ў сваіх папярэдніх значэннях: ‘рэпутацыя’, ‘павага’, ‘ушанаванне’, ‘пір’, ‘цнатлівасць’, але таксама і ‘чалавечая годнасць’. Па-ранейшаму пераважае сацыяльна-сімвалічны аспект: *чэсць і хвала ад усіх; ня магу аддаць чэсці; сват парадкам начау чэсць; чэсць удрылі чалом; чэсць гасподню чыніць; слаць наклон і чэсць і г. д.* [КБМ]. Узмацняецца аксіялагічны аспект: *Прауда! Нечага казаці, Хоць розум вялік ня быу, Зато чэсьць была у хаці, – Пан, мужык праудай суліу* [Дунін-Марцінкевіч

В. Травіца брат-сястрыца; цыт. па КБМ]. Часцей з'яўляецца сацыяльна-псіхалагічны: *Думалі, што Забалотны Галавой не абаротны, Згадзіць беларуску чэсьць* [Дунін-Марцінкевіч В. Быліцы, расказы Навума. Халімон на каранацыі; цыт. па КБМ].

Дамінуючымі профілямі застаюцца саслоўны, гендарны і сакральны. Агульначалавечы профіль гонару ў гэты перыяд не абмяжоўваецца ўмовай адпаведнасці хрысціянскай маралі і пашыраецца да ўмовы «быць чалавекам»: *Здаровыяж буцця! Эй добрыяж весці: Там на заходзе праліваюць кроу, Бйюцься для славы, свабоды і чэсьці Гробяць вольных людзей з мужыкоу* [Syrokomla W. Dobryja wieści, цыт. па КБМ]. Як і ў рускай мове, словы *чэсны* і *чэсна* мелі значэнне 'такі (так), як належыць, як мае быць': *Прыбярэся чэсна у нядзельну шату, Гарсэт уздзень красны, спадніцу багату, Дый на замак княжын з Данілам ідзі!* [Dunin Marcinkiewicz W. Wieczernice; цыт. па КБМ].

Можна таксама гаварыць аб існаванні прафесійнага профілю гонару ў XIX ст., параўн. развагі Ф. Багушэвіча аб місіі пісьменніка і развагі д'ябла ў К. Вераніцына: *Гдзе ж нам парывацца – з мудрымі раўняцца: Чэсьць аддаць аўторцы у простае гаворцы. Не, ня чэсьць, то мала – Славу сваім трудам Сама ты зьєднала...* [Багушэвіч Ф. Ясне Вяльможнай Пані Арэшчысе; цыт. па КБМ]; *Будзіць поўна пекла наша, будзіць мне і пеклу чэсьць* [Вераніцын К. Два д'яўлы; цыт. па КБМ]. Умовай з'яўлення / захавання прафесійнага гонару з'яўляецца якаснае выкананне сваіх абавязкаў, высокія вынікі ў працы, затое паходжанне, багацце ды і маральная чысціня ўжо не маюць вялікага значэння.

Што натуральна, у XIX ст. набывае новую моц нацыянальна-патрыятычны профіль: *...тотож на чэсьць беларускай літэратуры, беларускага народу; на чэсьць роднай Міцкевіча Беларусі пералажыў я Пана Тадэуша мале даслоўна* ["Pan Tadeusz" A. Jelskaha. Słauco ad tłumacza; цыт. па КБМ]. Носьбітам і прадстаўніком калектыўнай беларускай чэсці выступае Халімон у вядомым творы В. Дуніна-Марцінкевіча.

У якасці сіноніма або абавязковай пары да *чэсці* па-ранейшаму выступае *слава*, прычым гэта выражэнне выкарыстоўваецца ва ўсіх наяўных профілях: саслоўным, агульначалавечым, гендарным, рэлігійным, а таксама ў патрыятычным: *Божэ што Польшчу прэз доўгіе веці Даваў чэсьць, славу, сцэрог од неволі І нежалевшы ойцовскай опеці Даваў поцеху у нешчасной долі* [Boże szto Polsce...; цыт. па КБМ]. Лексема *хвала*, падаецца, амаль канчаткова замацавалася за рэлігійным профілем гонару, аднак вельмі нетыповы выпадак словаўжывання сустракаем у «Лісце з-пад шыбеніцы» К. Каліноўскага: *Ты аднак народзе не дажыдайся, да з чым можэш ідзі ваяваці за сваго бога, за сваё право, за сваю хвалу, за сваю бацькоўчызну* [Do ludu Białoruskiego. Pismo z pod szubienicy Konstantego Kalinowskiego; цыт. па КБМ]. Тут *хвала* выступае як сінонім агульначалавечага і патрыятычнага гонару.

Ці сапраўды беларусы XIX ст. не карысталіся словам *гонар*? Мы дакладна ведаем, што яно было ў мове дыялектнай. Напрыклад, «Словарь белорусскаго наречія» І. І. Насовіча мае наступныя артыкулы: *ГОНОРИСТЫЙ*, *прил. Неус-*

тупчивый. Гонористъ дужо; не уступиць никому; ГОНОРЪ, у, с. м. 1) Честь. Не тримаеишя свойго гонору. 2) Чванство. Ёнъ зъ гоноромъ! [Носовичъ 1870: 118]. Пры гэтым у артыкуле «ЧЕСЦЬ» вылучаюцца тры значэнні: 1) *Почтение, уважение*; 2) *Честность*; 3) *Угощение*; 4) *Ласковый прием* [Носовичъ 1870: 698].

Акрамя таго, слова *honor*, а разам з ім *uczciwość, grzeszność, godność, cześć* і іншыя былі ў мове Адама Міцкевіча. Вельмі цікавае пытанне, як перакладчыкі «Пана Тадэвуша» на беларускую абыходзіліся з гэтай лексікай. Напрыклад, для слова *grzeszność* і В. Дунін-Марцінкевіч, і А. Ельскі не знаходзяць эквівалента і запазычваюць яго (*грэчнасьць, грэчнасьць*), а *uczciwość* і *honor* перадаюць словамі *чэснасьць* ці *чэсць* або ўвогуле абыходзяць маўчаннем (асабліва гэта тычыцца В. Дуніна-Марцінкевіча, які хутчэй стварае новы тэкст па Міцкевічавых матывах; дарэчы, ён таксама час ад часу дадае *чэсць* туды, дзе ў Міцкевіча не было нічога падобнага). Безумоўна, гэта тэма заслугоўвае асобнага даследавання, аднак мы можам канстатаваць, што канцэпту *гонар* польска-шляхецкай культуры ў культуры народнай, беларускай хутчэй за ўсё адпавядала паняцце *чэсці*. Акрамя таго, высокай каштоўнасцю і моцным маральным рэгулятарам з'яўляўся *сорам* (*стыд, встыд*): *Ня досыць кумка прыгожаю быць, Прыгожых бачыш у сяле есць многа, – Трэба штоб дзеука знала боязь бога, Штоб знала сорам, у чэснасці жыла, Сваім падругам крыуды ня чыніла* [Dunin Marcinkiewicz W. Szczerouskije dažynki; цыт. па КБМ].

XX стагоддзе «вяртае» *гонар* у беларускую мову. У слоўніку В. Ластоўскага рускае слова *честь* перакладаецца трыма беларускімі: *чэсьць; гонар, цнота*. Аўтар дае наступны каментар: «*Чэсьць*, выражае ад каго каму колечы. *Чэсьць* і слава нашаму пану. *Чэсьць* аддаваная Богу. Згэтуль *чціць*, шанаваць і паважаць. *Цнота*, або *часнота*, азнака ў самім аб'екце. Слова *гонар*, чужое, запазычанае з польскага» [Ластоўскі 1924: 745]. *Чэсьць, цнота* і *гонар* прадстаўлены і ў слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча [Байкоў 1925/1993].

У «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”» *цноты* няма зусім, затое лексема *гонар* прадстаўлена досыць шырока. Аўтары слоўніка вылучаюць два асноўныя значэнні: 1. ‘грамадзянская або маральная годнасць’, 2. ‘фанабэрыстасць, пыха’, а таксама падаюць устойлівыя выражэнні *rabić honary, гонар мець, траціць гонар*; некалькі дэрыватаў: *honorny, гоноровы, ганорна* [СМНН: т. 1, с. 419, 457].

З картатэкі слоўніка [КНН] можна даведацца, што з 13 зафіксаваных словаўжыванняў лексемы *гонар* 6 адлюстроўваюць аксіялагічны аспект паняцця, 5 – суб'ектна-псіхалагічны, і толькі ў двух выпадках можна казаць пра «знешні гонар». Часцей за ўсё назоўнік *гонар* ужываўся з прыметнікамі *чалавечы, грамадзкі, людзкі, нацыянальны* і датычыў актуальных для гэтай эпохі беларускай культуры агульначалавечага і нацыянальна-патрыятычнага профіляў, у той час непадзельных: *Тэатр страшэнна зацікавіў мяне і ў ім я пачуў вялікую сілу падняцця народнага духу і яго гонару, і нішто, як ён, ня можэ зрабіць столькі для адраджэння Беларусі* (А. К.-С. Беларускі вечэр //

1912. № 7. С. 3) [КНН]. Параўн. адзіны выпадак ужывання лексемы *годнасць*: *Такі нацыяналізм клічэ да сьветлага, будзіць чэлавека у чэлавеку, прывучае шанаваць сябе самога і сваю людзкую годнасць* (1912. № 8. С. 1–2). Досьць шырока прадстаўлены прыметнік *годны/hodny* (1. ‘прыгодны’, 2. ‘варты’, 3. ‘добры (пра чалавека)’ [СМНН: т. 1, с. 453].

На лексему *чэсць* даводзіцца 19 словаўжыванняў, з іх 8 – варыянты формулы «чэсць і слава», двойчы сустракаецца прыназоўнік у *чэсць*, ёсць выражэнне *аддаць чэсць*. Такім чынам, *чэсць* адлюстроўвае пераважна семантыку «знешняга гонару» (у асноўным сацыяльна-сімвалічны аспект), які ў сваю чаргу фразеалагізуецца, пра што пісала С. М. Талстая [Толстая 2013]. У адрозненне ад *гонару*, лексема *чэсць* захоўвае больш «кансерватыўныя» значэнні: саслоўны, гendarны, сакральны профілі, хоць сустракаюцца і больш «сучасныя» прафесійны і патрыятычны: *Чэсць і слава сялянам, каторыя патрапілі паказаць, што можэ зрабіць хаўрусная праца* (1913. № 8. С. 3) [КНН]; *Вялікая чэсць, давечная слава тым, каторыя з мячом і самапалам у руках ідуць здабываць долю і волю свайму народу...* (1913. № 30. С. 1) [КНН]. Нідзе не сустракаецца паняцце «чалавечай чэсці».

Для лексемы *гордасць* (*гордасць, hordaść*) у «Слоўніку мовы “Нашай Нівы”» вылучаецца два значэнні: 1. ‘пачуццё годнасці, павагі да сябе’; 2. ‘той, кім ганарацца’. Тры значэнні вылучаецца для прыметніка *горды / hordy*: 1. ‘надзелены пачуццём уласнай годнасці’; 2. ‘ганарысты’; 3. ‘непрыступны» [СМНН: т. 1, с. 458]. *Гардзіцца* – адначасова і ‘ганарыцца чым-небудзь’, і ‘ўзносіцца, задавацца’, затое прыметнікі *гарды* і *гардлівы* мелі значэнне ‘фанабэрысты, ганарысты, пыхлівы’ і выключна негатыўную канатацыю [СМНН: т. 1, с. 425]. Відаць, лексема *гордасць* магла скласці канкурэнцыю *гонару* і *чэсці* з улікам памераў гнязда, аднак «недацягвала» паводле семантычнага багацця.

Такім чынам, на пачатку ХХ стагоддзя, у перыяд нацыянальнага адраджэння, ствараецца сітуацыя, калі старая лексема *чэсць* не ў стане выразіць актуальныя сэнсы эпохі: новыя для беларускага народу паняцці гонару і годнасці, якія асацыяваліся са свабодай, незалежнасцю і паважлівым стаўленнем, – раней гэта было прэрагатывай вышэйшых саслоўяў. Цалкам магчыма, што слова *гонар* было добра знаёма сялянину ХІХ – пачатку ХХ ст., але трывала атаясамлівалася ім з прадстаўнікамі шляхты. У беларускай мове існуюць устойлівыя параўнанні, якія могуць налічваць нават больш за стагоддзе: *ганарысты, як хутаранец; гонару, як у багатага свата; гонару, як у засцянкавай шляхцянке (як у хутаранца)* [Беларускія прыказкі 1992: 374, 376]. Паэты нацыянальнага адраджэння ламалі гэты стэрэатып і замест саслоўнага і нават шляхецкага бачання (профіляў, канатацый) гонару прапаноўвалі новае – агульначалавечае.

Фактычна гэту барацьбу можна прасачыць у творчасці нашых класікаў. Напрыклад, у паэме «Безназоўнае» Я. Купалы (1924) чытаем такія гнеўныя радкі: *Барын веку дажывае, Выгнаны Масквой, Пан Варшаву прапівае, Гонар*

панскі свой. І далей: *Яшчэ там сыты гонар ласуе Дзявочу ўсмішку беларускі, Далары лічачы за касую, Што з нашых здэёр палосак вузкіх*. Гонар тут – сінонім бессаромнасці і эгаізму паноў. Камічны і негатыўны персанаж Спічыні ў «Тутэйшых» (1922) паўтарае ўвесь час: «маю гонар выйсці», «маю гонар кланяцца». А Мікіта Зносак у трэцім акце прамаўляе сакраментальную фразу: *Меджду протчым, пане настаўнік, яшчэ я не ўпаў з сваім гонарам так нізка, каб лезці ў вашу, выбачайце, мужыцкую беларускую кампанію. Вы, можа, парайце мне яшчэ і вашага Тарашкевіча граматыку зубрыць?* Побач з гэтым гонарам-пыхай сустракаем у другім акце гонар-годнасць у словах Янкі Здольніка пра гандаль сумленнем і гонарам; параўн. верш «І прыйдзе...» (1926): *Ці аб свой гонар дбайна дбалі, І дабравольна, без прынук, Самі сабой не гандлявалі, Не неслі ў петлі дум і рук?* Лексема *чэсць* яшчэ ўжываецца пісьменнікам, але досыць рэдка, пераважна ў «народных» тэкстах: *Не такую, ясны пане, Бачыш прад сабою, Што захоча чэсць і славу Прадаваць з табою* («Бандароўна», 1913). Цікава, што і ў традыцыйных кантэкстах *чэсць* пачынае выпцясцяцца гонарам: *Згodu ў хатцы, спор у хатцы, Гонар між людзьмі, І ў які год дачакацца Забавы з кумамі* («Маладым на вяселлі», 1909). Падобным чынам *чэсць* і гонар пераасэнсоўваюцца і ў творчасці Я. Коласа.

За савецкі час у беларускай літаратурнай мове словаўтваральнае гняздо «гонар» разрастаецца. Актыўна ўжываюцца ў якасці абсалютных сінонімаў прыметнікі *ганарысты* і *ганарлівы*, абодва з негатыўнай канатацыяй. З’яўляюцца шматлікія калькі з рускай: *дошка гонару, ганаровы дыплом, справа гонару* (таксама ў польскай), *прыназоўнік у гонар*, *дзеяслоў ганарыцца* (па аналогіі з *гардзіцца*), *звароты гонар і хвала, маю гонар прадставіць* і да т. п. На першы план выходзяць агульначалавечы і прафесійны профілі (напр., у творчасці І. Шамякіна). І. Мележ пераасэнсаван у сваім рамане «Людзі на балоце» (1962) гендарны профіль гонару: прыныповымі ўмовамі захавання дзявочага ды і мужчынскага гонару з’яўляюцца ўвага з боку супрацьлеглага полу і стрыманасць у выказванні ўласных пачуццяў, ужо ў меншай ступені – цнатлівасць (цікава, што ва ўсіх выпадках ён карыстаўся выключна словам *гонар*, а не *чэсць*). У. Караткевічу належыць вялікая заслуга ў рэанімацыі і пераасэнсаванні шляхецкага профілю паняцця, у вяртанні гэтай часткі культурнай спадчыны беларускай мове і культуры: *З гэтай хвіліны памятай, князь, душа твая належыць толькі богу і гэтым палям, шабля – ваяводзе справядлівай вайны, жыццё – усім добрым людзям, сэрца – каханай. Але гонар і чэсць – яны належаць толькі табе і больш нікому. Цябе пастрыгаюць у мужы, каб ты быў незалежны з моцнымі, братні – з роўнымі, памяркоўны і добры з ніжэйшымі*.

Адначасова гонар убірае ў сябе ўсе магчымыя сэнсы і выкарыстоўваецца для выражэння ўсіх аспектаў культурнага сцэнара, гэта слова мае таксама ўсе канататыўныя значэнні, якія склаліся ў беларускай мове на працягу стагоддзяў. Аднак у слоўніках васьмідзясятых – пачатку дзвюхтысячных гадоў гэта багацце яшчэ не адлюстравана. Так, у пяцітомным акадэмічным слоўніку для лексемы

гонар прыводзяцца значэнні: 1. ‘грамадская або маральная годнасць, што выклікае ўсеагульную павагу’; 2. ‘павага, слава’; 3. ‘перавялічанае ўяўленне пра сваю годнасць; фанабэрыстасць, пыха’ [ТСБМ 1978: т. 2, с. 68–69]. [ТСБЛМ 2002: 154] пакідае з гэтай дэфініцыі толькі першае і трэцяе. Аднак там жа прыводзяцца чатыры значэнні для слова *гордасць*: 1. ‘пачуццё ўласнай годнасці, самапавага’; 2. ‘пра таго, кім (чым) ганарацца’; 3. ‘пачуццё задавальнення ад сваіх або чыіх-н. поспехаў’; 4. ‘ганарыстасць, напышлівасць’. Няцяжка заўважыць, што ўсе яны рэалізуюцца і ва ўжываннях лексемы *гонар*.

Яшчэ ў творчасці Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі пачынае выкарыстоўвацца лексема *годнасць*, хоць найбольшая яе папулярнасць прыпадае на апошнюю чвэрць XX – пачатак XXI стагоддзя. У тэкстах яна найчасцей ахоплівае аксіялагічны і, радзей, суб’ектна-псіхалагічны аспекты гонару, аднак сустракаецца амаль ва ўсіх магчымых профілях: у «Беларускім нацыянальным корпусе» сустракаем *чалавечую, каралеўскую, рыцарскую, бацькаву, дзявочую, народную годнасць* і інш. Досыць часта яна выступае ў комплексе *гонар і годнасць* (па аналогіі з рус. *честь и достоинство*). У слоўніку пад рэдакцыяй К. Крапівы *годнасць* мае значэнні ‘неабходныя маральныя якасці чалавека, а таксама ўсведамленне гэтых якасцей’, ‘прыгоднасць’, ‘званне’ [ТСБМ 1978: т. 2, с. 67]. Такім чынам, месца лексемы *годнасць* у сучаснай беларускай мове досыць трывалае, аднак і яе значэнні ўваходзяць у семантыку *гонару* як складовая частка.

У акадэмічным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» пад рэдакцыяй К. Крапівы 1980 г. лексема *чэсць* прадстаўлена яшчэ досыць багата (гл. пачатак артыкула), аднак фактычна *чэсць* і вытворныя ад яе сустракаюцца ўсё радзей і радзей. У «Вялікім слоўніку беларускай мовы» Ф. А. Піскунова лексема *чэсць* яшчэ даецца з паметай «вайсковае» [Піскуноў 2012: 1094]. Таксама ў акадэмічным трохтомным «Руска-беларускім слоўніку» руская лексема *честь* доўгі час перадавалася як *чэсць* толькі ў значэнні «ваен.» і звароце *аддаць чэсць*, ва ўсіх астатніх выпадках выкарыстоўваюцца словы *гонар, гордасць* або інш. (напр., *честь честью – як мае быць, як належыць*) [РБС 2005: 723]. Аднак у апошнім, дзясятым, выданні зварот *отдать честь* перакладаецца ўжо як «аддаць гонар», такім чынам слова *чэсць* нібыта знікае з беларускай мовы ўвогуле.

Каб высветліць, як суадносяцца лексемы *гонар* і *чэсць* (а таксама паняцці, якія яны абазначаюць) у свядомасці сучасных беларусаў, мы правялі анкетаваанне сярод студэнтаў. У першую чаргу намі былі ўлічаны адказы 63 студэнтаў гістарычнага факультэта (2011) і 52 студэнтаў радыёфізічнага факультэта БДУ (2012) ва ўзросце 17–18 гадоў (63 – мужчынскага полу і 52 – жаночага). У 2014 г. мы правялі дадатковае анкетаваанне сярод 57 навучэнцаў і выпускнікоў беларусістыкі БДУ ва ўзросце ад 18 да 27 гадоў (6 – мужчынскага полу і 51 – жаночага). Падрабязную справаздачу па ўсіх пытаннях першага этапу (2011–2012) можна будзе прачытаць у спецыяльным зборніку анкетных

даследаванняў, што рыхтуецца ў межах праекта «EuroJOS», а тут мы закранем толькі адно: «Чым адрозніваюцца ГОНАР і ЧЭСЦЬ?».

Толькі 2 чалавекі з нефілолагаў (1,7 %) выказалі меркаванне аб тым, што *чэсць* – русізм, 31 % не знайшлі адказу, 13 % сцвердзілі, што адрозненняў няма. Сярод філолагаў тых, хто не знайшоў адказу альбо сцвярджаў, што няма адрозненняў, было больш за палову, аднак і большы адсотак рэспандэнтаў (14 %) выказаліся на карысць русізма (і нават «русіфікаванай лексемы»). Сустрэўся адзінкавы адказ, які адносіў *чэсць* да вайскавай сферы. У астатніх называюцца адрозненні, прычым ва ўсіх групам рэспандэнтаў выразна прасочваюцца аднолькавыя тэндэнцыі:

- *гонар* атрымліваецца за нейкія заслугі, *чэсць* – якасць, якая ўласціва чалавеку ад нараджэння і тычыцца ўнутранага свету (напр.: *гонар трэба набыць, а чэсць – прыродная рыса; гонар набываюць па заслугах, а чэсць закладзена выхаваннем і самаідэнтыфікацыяй*);

- *гонар* – калектыўная з’ява, звязаная з прыналежнасцю да чагосьці, *чэсць* – асабістая (напр.: *ганарыцца можна за штосьці або кагосьці, а чэсць – свая, за сябе; гонар можа быць агульным, а чэсць – асабістая*);

- *гонар* характарызуе самаадзнаку чалавека, *чэсць* – яго сумленне, мараль, прынцыпы (напр.: *гонар – гэта пачуццё таго, што ты або твая краіна вялікія, а чэсць – гэта пачуццё справядлівасці; гонар – гэта самаразуменне, а чэсць – адстойванне якіхсьці якасцей*).

Для філолагаў, акрамя пытання аб адрозненні паміж *гонарам* і *чэсцю*, мы ўвялі такія ж пытанні пра лексемы *гонар* і *гордасць*, а таксама *гонар* і *годнасць*. Адказы выяўляюць сінанімічнасць паняццяў *чэсць* і *годнасць* (у тым ліку падчас іх супастаўлення з *гонарам*), хоць *годнасць* у некаторых студэнтаў справядліва асацыявалася з прыгоднасцю (4 чалавекі), а таксама з тытулам, званнем (адзінкавы адказ). *Гордасць* большасцю рэспандэнтаў, якія знайшлі адказ, кваліфікавана як адмоўная якасць у адрозненне ад *гонару*. З чалавекі адзначылі калектыўны характар суб’екта *гонару* і індывідуальны – суб’екта *гордасці*. У двух адказах выказвалася меркаванне, што *гордасць* – русізм. *Гордасць* і *годнасць* аб’ядноўвае паслядоўнае ўключэнне іх значэнняў у семантыку *гонару* як больш шырока паняцця.

Некаторыя з пададзеных характарыстык часам размяркоўваліся наадварот, напр.: *гонар ёсць амаль ва ўсіх, а чэсць трэба зарабіць; гонар ёсць у кожнага; годнасць выпрабоўваюць іншыя ў чалавеку*; гучалі і такія супрацьлеглыя меркаванні, што «гонар – больш шырокае паняцце» і «чэсць – больш шырокае паняцце». На нашу думку, гэта не адмаўляе існуючай тэндэнцыі да ірадацыі сінонімаў, а толькі пацвярджае актуальнасць усталяваных сэнсавых апазіцый, сярод якіх найбольш важныя: «прыроджанасць – нададзенасць», «калектыўнасць – індывідуальнасць», «неабходнасць прызнання – самадастатковасць», «пазітыўнасць – негатыўнасць». Найбольш яскравай з’яўляецца апазіцыя *гонару* як сацыяльнай і *годнасці / чэсці* як пазасацыяльнай з’яў, што адпавядае падзелу на «чэсть» і «достоинство», як яны апісаны,

напрыклад, у слоўніку па этыцы [СЭ 1983: 388] або ў адным з артыкулаў А. В. Саннікава [Санников 2006], на «знешні» і «ўнутраны» гонар паводле С. М. Талстой [Толстая 2013]. Пры гэтым найбольш шырокім паняццем і ядзернай лексмай даследаванага ЛСП з’яўляецца *гонар*.

Развіццё беларускай абстрактнай лексікі, у тым ліку ЛСП «гонар», заўсёды адбывалася ва ўмовах білінгвізму (прынамсі, пасіўнага, калі гаварыць пра XIX стагоддзе). Спецыфіка літаратурных крыніц XIV–XIX стст. не дазваляе адназначна гаварыць аб пераемнасці ў гісторыі беларускай мовы: багацце і разнастайнасць старабеларускай лексікі з канцэпту гонару істотна змяншаецца ў XIX ст. і нібыта размяркоўваецца па дзвюх мовах: польскай (панскай, шляхецкай мове А. Міцкевіча) і беларускай (сялянскай, занатаванай і перастворанай Ф. Багушэвічам, В. Дуніным-Марцінкевічам і інш.). Адпаведна палярызуюцца канцэпты *чэсць* і *гонар*. У XX стагоддзі разбурэнне саслоўнага грамадства, адраджэнне нацыянальнай ідэі і, разам з тым, новая хваля русіфікацыі-саветызацыі прыводзяць да новага пераразмеркавання вагі ў лексіка-семантычным полі, у выніку чаго лексема *гонар* перамагае і «раздзімаецца» да памераў цэлага канцэпту, захапіўшы ў якасці кампаньёна *годнасць*, а словы *чэсць* і *гордасць* працягваюць сваё падпольнае існаванне ў нашай двудушной моўнай свядомасці.

Аўтар выражае шчырую ўдзячнасць усім, хто дапамог радам і крыніцамі ў напісанні гэтага артыкула. Слава, чэсць і пакланенне Але Андрэеўне Кожынавай, Мікалаю Паўлавічу Антропаву, Ніне Міхайлаўне Сянкевіч, Сяргею Мікалаевічу Запрудскаму, Ігару Лявонавічу Капылову, Алене Мікалаеўне Лапцёнак і Віктару Адамавічу Кахновічу.

Спіс літаратуры

Корпусы і архівы

1. БНК – Беларускі N-корпус. // URL: <http://bnkcorpus.info/>. Дата доступу: 10.10.2014.
2. КБМ – Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя [Электронны варыянт] / уклад. Н. М. Сянкевіч; адзел славістыкі і тэорыі мовы філіяла «Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы» Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАНБ. Дата доступу: 10.10.2014.
3. КНН – Картатэка «Слоўніка мовы “Нашай Нівы”» (1905–1915) / адзел лексікалогіі і лексікаграфіі філіяла «Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы» Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАНБ.

Слоўнікі

1. Байкоў, М. Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. Мінск, 1993. (Факс. выд. 1925.)
2. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. М. Янкоўскі. Мінск, 1992.
3. ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–34 (выданне працягваецца). Мінск, 1982–2014–.
4. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ластоўскі. Коўна, 1924.
5. Носовичъ, И. И. Словарь бѣлорусскаго нарѣчія / И. И. Носовичъ. СПб., 1870.

6. ПГССЛ – Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі: у 2 т. / склад І. У. Будзько [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. Мінск, 2013.
7. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / склад. М. Я. Грынблат. Мінск, 1976.
8. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка (каля 223 000 слоў) / Ф. А. Піскуноў. Мінск, 2012.
9. РБС 2005 – Русско-белорусский словарь: в 3 т. 9-е изд. Минск, 2005.
10. РБС 2012 – Русско-белорусский словарь: в 3 т. 10-е изд. Минск, 2012.
11. СМНН – Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915): у 5 т. (выданне працягваецца). Мінск, 2003–2007–.
12. СМЯК – Слоўнік мовы Янкі Купалы: у 8 т. Мінск, 1997.
13. СЭ – Словарь по этике / под редакцией И. Кона. М., 1983.
14. ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Суднікі, М. Н. Крыўко. Мінск, 2002.
15. ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Мінск, 1977–1984.
16. Мажэйка, Н. С. Частотны слоўнік беларускай мовы / Н. С. Мажэйка. Менск, 2006.
17. ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–13 (выданне працягваецца). Мінск, 1978–2010–.
18. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. Warszawa, 1927.
19. McMillin, A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Language in the 19th Century / A. B. MacMillin. London, 1973.
20. SJS – Slovník jazyka staroslověnského. Т. 1–4. Praha, 1966–1997.

Даследаванні

1. Булыка, А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка. Мінск, 1980.
2. Санников, А. В. Понятия достоинства и смирения / А. В. Санников // Языковая картина мира и системная лексикография / отв. ред. Ю. Д. Апресян. М., 2006. С. 405–408.
3. Стефанович, П. С. Древнерусское понятие чести в памятниках литературы домонгольской Руси / П. С. Стефанович // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2004. № 2 (16). С. 63–87.
4. Толстая, С. М. Русская ЧЕСТЬ и польский HONOR / С. М. Толстая // Etnolingwistyka. 2013. № 25. С. 9–21.
5. Bartmiński, J. Profile a podmiotowa interpretacja świata / J. Bartmiński, S. Niebrzegowska // Profilowanie w języku i w tekście / pod red. J. Bartmińskiego, R. Tokarskiego. Lublin, 1998. S. 211–223.
6. Pisarkowa, K. Hasło *honor* jako przedmiot analizy pragmatycznojęzykowej / K. Pisarkowa // Pisarkowa K. Z pragmatycznej stylistyki, semantyki i historii języka: wybór zagadnień. Kraków, 1994. S. 55–71.